

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL SPACE OF THE PERSONALITY

У статті здійснено аналіз феномену психологічного простору особистості в різних підходах соціально-психологічного знання. Розкрито наукові уявлення про зміст зовнішніх (соціокультурні, екологічні, економічні) та внутрішніх (психофізіологічні, індивідуально-психологічні, особистісні, соціально-психологічні) факторів становлення психологічного простору особистості, визначено міру впливу кожного з них на забезпечення особистісної безпеки та комфорту особистості. Зазначено, що психологічний простір пов'язується із комплексом явищ, які є основою ідентичності особистості. Психологічний простір особистості представлено як основу внутрішньої стабільності й безпеки, що є умовою формування або руйнування особистісних цінностей. Продемонстровано повноцінний динамізм розгляду психологічного простору в його структурно-функціональних ознаках загального благополуччя, соціальної зрілості, продуктивності й успіху особистості та способах усвідомлення людиною в суб'єктивних формах прояву під впливом адаптаційних та ідентифікаційних механізмів. Обґрунтовано визначення феномену «суверенний психологічний простір особистості» як суб'єктивно значущого фрагменту буття, що визначає актуальну діяльність і стратегію життя людини та комплекс, який охоплює фізичні, соціальні та психологічні явища, з якими людина себе ототожнює. Встановлено, що поняття феномену суверенного психологічного простору є перспективним для організації конкретних досліджень, які стосуються розкриття компонентів ментального рівня становлення особистості в онтогенетичному аспекті, а також розроблення психокорекційних програм із забезпечення й позитивної трансформації особистісного розвитку.

Ключові слова: ідентичність особистості, особистісна безпека, психологічні межі, психологічний простір, суверенність особистості, суверенний психологічний простір.

The article analyzes the phenomenon of the psychological space of the individual in various approaches of social and psychological knowledge. Scientific ideas about the content of external (sociocultural, ecological, economic) and internal (psychophysiological, individual-psychological, personal, social-psychological) factors of the formation of the psychological space of an individual are revealed, and the degree of influence of each of them on ensuring personal safety and comfort is indicated. It is noted that psychological space is associated with a complex of phenomena that are the basis of a person's identity. The psychological space of the individual is presented as the basis of internal stability and security, which is a condition for the formation or destruction of personal values. The full-fledged dynamism of consideration of the psychological space in its structural and functional features of general well-being, social maturity and productivity, personal success and ways of human awareness in subjective forms of manifestation under the influence of adaptation and identification mechanisms is demonstrated. The definition of the phenomenon "sovereign psychological space of the individual" as a subjectively significant fragment of existence that determines the actual activity and strategy of a person's life and a complex that includes physical, social and psychological phenomena with which a person identifies himself is substantiated. It has been established that the concept of the phenomenon of sovereign psychological space is promising for the organization of specific research related to the disclosure of the components of the mental level of personality formation in the ontogenetic aspect, as well as the development of psychocorrective programs for the provision and positive transformation of personal development.

Key words: personality identity, personal security, psychological boundaries, psychological space, personality sovereignty, sovereign psychological space.

УДК 159.9:378.012
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.40>

Габа І.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського

Актуальність дослідження. Зміни сучасного суспільства активізували соціально-психологічні процеси, які потребують чіткої просторово-часової організації життя. Новий аспект цієї проблеми – вивчення психологічного простору особистості як запорука внутрішньої стабільності й безпеки, що відображається у свідомості людини та своїм внутрішньопсихологічним змістом є рушійною силою формування або руйнування певних цінностей. Це включає ставлення до професійної діяльності, особистих прихильностей, системи освіти, політики держави, роботи засобів масової інформації, подій культурного життя, масових явищ тощо. Феномен психологічного простору особистості знайшов відображення в різних категоріально-понятійних конструктах, таких як ідентичність, особистісна автоном-

ність, особистісна безпека, суб'єктність, незалежність переконань, задоволеність життям, психологічні межі тощо. Розгляд цієї проблеми включає широкий спектр її осмислення в різних галузях соціогуманітарного, зокрема соціально-психологічного, знання (А. Маслоу, Г. Олпорт, Ф. Перлз, К. Ріфф, Н. Саліхова, К. Вілбер, К. Хорні, Ж. Вірна, О. Вернік, Ю. Швалб та інші вчені). Проблема психологічного простору пов'язана з комплексною значущістю цього феномену для особистості з позиції фізичних, соціальних і психологічних явищ. Саме із цими явищами людина ототожнює себе (територія, особисті предмети, соціальні прихильності, настанови), вони лежать в основі ідентичності особистості.

Метою дослідження є аналіз та осмислення питань психологічного про-

сторю особистості в соціально-психологічному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема психологічного простору особистості цілеспрямовано вивчається у психології досить давно. Найбільш детально вона розкрита у школі Курта Левіна. Роботи К. Левіна стали одним із джерел подальшого вивчення взаємодії людини зі світом у його різних проявах. Зокрема, було запропоновано поняття психологічного простору особистості, яким позначають «значний фрагмент буття, що визначає актуальну діяльність і стратегію життя суб'єкта та захищається ним усіма доступними фізичними й психологічними засобами» [2, с. 43].

У широкому сенсі поняття «психологічний простір» розкривається з двох сторін життя людини: індивідуальності особистості та взаємодії в соціумі. Водночас психологічний простір можна подати у вигляді специфічної території, яка певною мірою визначає сутність подій, що у ній відбуваються [3]. Психологічний простір пов'язаний із комплексною значущістю для особистості фізичних, соціальних і психологічних явищ, з якими людина ототожнює себе. Територія перебування, особисті предмети, соціальні та особисті уподобання й установки лежать в основі ідентичності особистості. Особлива значимість цих явищ для особистості проявляється в тих психологічних ситуаціях, коли суб'єкт змушений захищати їх усіма своїми фізичними та психологічними засобами.

Простір рухливий і залежить від інтенсивності та осмисленості життєдіяльності людини. Так, він може розширюватися за наявності невизначених перспектив, що відповідає стадії життєвого пошуку, може залишатися стабільним у разі набуття відповіді та стягуватися за виникнення надцінної ідеї, у стані закоханості тощо. Водночас психологічний простір можна визначити швидше як стійку характеристику особистості, ніж як її стан. У просторі можна виділити його обсяг, кількість вимірювань, збереження (стійкість чи рухливість меж). Він розвивається в онтогенезі та взаємодіє з іншими якістьми особистості.

Варто зауважити, що в основі психологічного простору лежать основні фактори розвитку особистості, а саме:

– генетичні особливості індивіда, отримані під час народження людини (спадкові риси є основою формування особистості);

– вплив середовища (фізичного оточення), оскільки навколишнє фізичне середовище постійно впливає на поведінку;

– вплив культури як певного набору соціальних норм і цінностей, що визначають мораль особистості, відповідають очікуванням суспільства;

– вплив соціального оточення, яке є основним у формуванні особистісних якостей індивіда (через процес соціалізації відбувається інтерналізація норм групової взаємодії через формування власного Я);

– вплив індивідуального досвіду людини, суть якого полягає в тому, що кожна людина, потрапляючи в різні ситуації, зазнає впливу інших людей і фізичного оточення та, як результат, здобуває особистий унікальний досвід поведінки в майбутньому.

Схожі уявлення про фактори становлення психологічного простору знаходимо в наукових доробках П. Ананьева, який стверджував, що динаміці діяльності має відповідати й динамічна структура особистості, оскільки в ній виділяється формування задумів, постановка цілей, вироблення програми поведінки та планів дій, вибір стратегій і тактик, проектування майбутнього продукту діяльності, зіставлення отриманого результату з антиципованим [2, с. 45]. У процесі охарактеризування внутрішнього світу людини вчений виділяє в ньому «сюжети», «портрети», «пейзажі» тощо, зміст яких навколишня дійсність представляє так, як її переживає суб'єкт [2, с. 46]. Схожий погляд на психологічний простір знаходимо у прихильників теорії самодетермінації. Відповідно до неї людину розуміємо як активного суб'єкта, який здатний ефективно використовувати свої біологічні, психологічні та соціальні властивості для досягнення поставленої мети навіть у складних, непрогнозованих умовах. Це пов'язано з тим, що людина має три базові потреби: потребу в самодетермінації (автономії), потребу в компетентності та потребу у близьких стосунках з іншими людьми.

Об'єктивні обставини та культурний досвід стають для індивіда не загальним (соціальним) простором, що визначає орієнтири соціальної реалізації, а частиною життєвих (індивідуальних) обставин. Соціальне становлення нині багато в чому є результатом навмисного та ненавмисного освоєння соціальних обставин. Особистість можна вважати системою, а отже, вона є результатом процесу самоформування, що включає досвід освоєння соціальних ресурсів, вибудовування відносин. Ця система може стати як простором розвитку особистісного потенціалу, так і обмеженням розвитку особистісних можливостей. Наприклад, прагнення до більшої адаптивності, прагнення пристосуватися до наявних обставин можуть знижувати потенціал пристосування надалі.

Обставини та орієнтири, щодо яких можуть розвиватися особисті якості під час навчання, можуть бути незатребуваними в майбутній професійній діяльності. Неготовність змінюватися в цьому випадку сприятиме досить стихійному процесу освоєння нового соціального досвіду, а неприйняття нових обставин обмежуватиме процес розвитку особистісних ресурсів. В очікуванні на «кращий вибір» відбувається відкладення повноцінної соціальної реалізації індивіда як особистості. Однак у будь-якому разі у процесі життєдіяльності формується результат на рівні особистісного потенціалу, який виникає на основі вибору, по-різному усвідомленого, апробації власної особистості та різного за ступенем глибини впливу обставин на особистість. У результаті засвоєного досвіду формуються стійкі способи, звичні «схеми» діяльності та взаємодії особистості щодо життєвих обставин.

Психологічний простір є основою та результатом змін у процесі соціального становлення, які розглядаються через певні способи, що вибираються особистістю для освоєння соціальної дійсності, які в результаті закріплюються в певні «соціальні форми». Соціальні форми реалізації особистості – це способи конструювання життєдіяльності, визначення особистісних перспектив, які пов'язані з певним ступенем освоєння та перетворення соціальних ресурсів. У сучасних умовах входження в суспільство здійснюється експериментально, особистість сама стає унікальним простором розгортання соціально-конструювальної діяльності та становлення особливих форм соціальності. Особливістю цього становлення є високий ризик незавершеності чи неадекватності тим очікуванням, які конструює собі людина. Крім того, цей процес ускладнюється відсутністю заданих координат (зразків) через збільшення різноманітності суб'єктів соціальної взаємодії. Досвід попередніх поколінь є для особистості матеріалом, на основі якого експериментально добуваються та створюються зразки в актуальній соціальній практиці індивіда.

Психологічний простір безпосередньо пов'язаний з особистісним потенціалом, зокрема його реалізацією. Розвиток особистісного потенціалу та соціальних орієнтацій людини є складним завданням і для суспільства, і для самої людини. На рівні суспільства загалом відсутні стійкі умови для повноцінного соціального становлення особистості та розвитку особистісного потенціалу. «Індивідуалізація» і стихійний процес пошуку варіантів соціальної реалізації особистості пов'язані з тенденцією

зміцнення ситуативного вибору та соціально обмеженої форми соціальної реалізації особистості, коли соціальний досвід засвоюється поверхнево та не сприяє розвитку особистісного потенціалу.

Основні фактори становлення психологічного простору особистості можуть бути чітко поміщені в дихотомічну вісь впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх факторів становлення психологічного простору належать соціокультурні (освітній і соціальний рівень розвитку, рівень культури й виховання людини), екологічні (природні катаклізми чи екологічне благополуччя), економічні (економічний добробут чи неблагополуччя, рівень життя, якість життя) чинники [5]. До внутрішніх факторів належать психофізіологічні (стать, вік, генетичні особливості індивіда, вегетативні реакції та енергетичні витрати організму), індивідуально-психологічні (емоційна стійкість, імпульсивність, екстернальність, інтернальність, рефлексивність, критичність, тривожність), особистісні (особливості самооцінки й самосвідомості, особистісні настанови, характер, особливості інтелекту), соціально-психологічні (особливості мікросоціальної взаємодії, рівень активності в досягненні соціально значимих цілей, ієрархія соціальних потреб, інтересів, мотивів і ціннісних орієнтацій) чинники.

Під час аналізу поняття «простір» варто зауважити, що його зовнішня та внутрішня сторони не розділені, а перетинаються, тому часто йдеться не про різні частини особистісного простору, а про його багатовимірність. Дослідники розглядають простір особистості крізь тривимірну систему координат, згідно з якою площинами простору є діяльність (буття), значення (культура) та смисли («значення значень»), завдяки яким відбувається існування й розвиток особистості.

В епігенетичній теорії Е. Еріксона показано, що «Я» – автономна система, яка взаємодіє з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги й пам'яті та охоплює весь життєвий простір індивідуума, який під час взаємодії з оточуючими у процесі свого розвитку стає більш компетентним [4]. Використовуючи цей підхід, дослідник О. Вернік описав особливості прояву «особистісного простору» гармонійно розвиненої особистості на різних вікових етапах, при цьому він зауважив: «Особистісний простір має властивість постійно змінювати кордон і допомагає забезпечити особистості недоторканність, збереження ідентичності, захист від маніпулятивного та інших видів впливів» [1].

У процесі розгляду феномену самоактуалізації А. Маслоу зазначив: «Завдяки тран-

сценденції складових потреб та здібностей, бажань і можливостей людина може вийти за межі реального суспільства, міжособистісних відносин, поширених у соціумі шаблонів та стереотипів» [11].

Е. Фром у процесі розкриття феномену відчуження вважає, що подолання почуття відчуженості й самотності може відбуватися за допомогою відмови від свободи та придушення своєї індивідуальності чи абсолютного підпорядкування соціальним нормам. Для досягнення відчуття автономності потрібне постійне встановлення й дотримання людиною кордонів між «Я» та «Іншими». Тільки так у ході активного регулювання особистих кордонів людина починає відчувати себе як самостійну особистість [4].

У межах генетичної психології С. Максименка розуміння внутрішнього простору свободи особистості зведене до існування життєвої енергії, яка конститує можливість вільної особистісної дії, вільного вибору індивідуальності, вільного розвитку людини. По-перше, психологічний простір особистості чітко розрізняє Я та не-Я, тобто це є своєрідним народженням суб'єктивності; по-друге, особистісний простір окреслює особистісну ідентичність людини, за допомогою якої особистість самовизначається та отримує можливість активно вибирати способи самовираження й самоствердження, що не порушують особисту свободу; по-третє, встановлюючи межу, суб'єкт створює можливість та інструмент рівноправної взаємодії в соціальному середовищі; по-четверте, особистісний простір створює можливість селекції зовнішніх впливів, а також захист від його руйнівних впливів та формує особистісну відповідальність, яка сприяє конструктивній взаємодії із соціумом і є умовою інтеграції особистості в суспільство [8].

Значення психологічного простору особистості може бути визначене також у зв'язку з діяльністю людини як межа життєвого середовища, яке створює сама людина під впливом того ж середовища (сімейного, шкільного, екологічного, емоційно-морального, інформаційного тощо) [9].

Психологічний простір особистості можна порівняти з благополуччям і задоволеністю життям, починаючи з дитячого віку. Наприклад, дисгармонічність відносин між батьками та дитиною часто зумовлена вторгненням батьків у психологічний простір дитини.

Отже, можна виділити три аспекти становлення особистісного психологічного простору:

1) віковий – становлення особистісного психологічного простору відбувається

в результаті закономірних змін у ході онтогенетичного розвитку;

2) соціально-психологічний – становлення особистісного психологічного простору розуміється як процес, що відбувається під впливом змін у соціальному оточенні та діяльності суб'єкта (виявляються можливості й механізми цілеспрямованого впливу на зміст і структуру психологічного простору);

3) ментальний – пов'язаний із самозмінами, самоконструюванням та побудовою складових компонентів психологічного простору особистості [1].

Особливе значення для життя людини має той факт, що психологічний простір із цілісними межами є суверенним, коли його власник може підтримати свою особистісну автономію, а простір із порушеними межами – депривованим. Особистість із депривованими межами психологічного простору зазнає тиску ззовні та часто не задоволена життям, «втомлюється» від життя. Така людина переживає втому, відчуття пасивності, апатії. Обмеження суверенітету у сфері тілесних контактів, задоволення базових потреб, пригнічення територіальної свободи є причинами, які зумовлюють розуміння психічного неблагополуччя як особистісної загрози. Суверенність психологічного простору забезпечує відчуття безпеки навколишнього простору та створює в людини захисний бар'єр від можливої небезпеки й руйнівного впливу з боку інших людей. Вона тісно пов'язана з розвитком довіри, толерантності, ненасильства, наскільки людина поважає суверенність іншого. Якщо поважати та не порушувати кордони інших, людина вчиться вибудовувати власні, що своєю чергою є основою суб'єктності. Важливою характеристикою психологічного простору особистості є збереження та пластичність його кордонів, що дає людині переживання автономності, суверенності власного «Я», почуття впевненості в собі, безпеки, довірливості у відносинах.

Психологічні межі забезпечують взаємодію та диференціацію зовнішніх впливів, визначають ідентичність і позначають відповідальність людини. Суверенність як риса особистості встановлюється та виявляється в персоналізованій частині середовища – психологічному просторі особистості, що охоплює комплекс фізичних, соціальних і психологічних явищ, з якими людина ототожнює себе та які охороняє всіма доступними способами [2]. Дослідники наголошують на тому, що суверенність – не вроджена якість. Вона формується в дитинстві шляхом розвиваючих

відносин із дорослими, у межах психологічної системи «дитина – дорослий» [7]. Однак у міру появи певних нових значень, смислів і цінностей система має ставати дедалі більш автономною, незалежною, відкритою до нових змін. У цьому полягає суть особистісного розвитку.

Варто зазначити, що саме суверенітет забезпечує почуття впевненості в тому, що все, що робить людина, відповідає її власному бажанню та переконанням. Суверенність розвивається протягом життєвого шляху людини. Сфера поширення особистісної автономії в ході онтогенезу розширюється до більш віддалених фрагментів середовища. Динаміка розвитку суверенності відповідає логіці призначення: спочатку утворюються ті форми суверенності, які є базовими, відповідають еволюційному завданню (тілесна, територіальна); потім виникають форми, що набувають не лише еволюційного, а й соціального змісту (наприклад, звички); зрештою, постають зміни, які переважно виконують соціально-культурні завдання (соціальні зв'язки, цінності) [6].

Психологічну суверенність науковці визначають як здатність людини контролювати, захищати та розвивати свій психологічний простір, заснований на загальному досвіді успішної автономної поведінки; як форму суб'єктності, яка в різних формах активності дає можливість реалізувати потреби людини [5]. Психологічно суверенна особистість має позитивну Я-концепцію, переживає свідомість життя, виявляє дружбу у взаєминах, характеризується високим рівнем професійної самореалізації та негативно пов'язана з нейротизмом, тривожністю.

Важливо, що до структурних компонентів суверенності віднесено відомі та визначені нами виміри психологічного простору, зокрема суверенність фізичного тіла, території, речей, звичок, соціальних зв'язків, цінностей. У зв'язку із цим можна говорити про феномен суверенного психологічного простору особистості, який можна розглядати як суб'єктивно значущий фрагмент буття, що визначає актуальну діяльність, стратегію життя людини та комплекс, що охоплює фізичні, соціальні й психологічні явища, з якими людина себе ототожнює.

Висновки. З огляду на результати аналізу наукових джерел і проведене дослідження можна стверджувати, що розвиток психологічного простору надзвичайно важливий для загального благополуччя, продуктивності та життєвого успіху особистості – тих властивостей, які знаходять своє вираження у феномені суверенності.

Отже, *суверенний психологічний простір особистості* – це інтегрований психологічний феномен, який забезпечує недоторканність, збереження ідентичності особистості, можливість самопрезентації, захист від маніпулятивного впливу. Можна стверджувати, що суверенний психологічний простір особистості є умовою збереження стійкості людини як складної соціопсихологічної системи та забезпечує реалізацію особистого проєкту в тимчасовій перспективі.

Варто зазначити, що проблематика психологічного простору особистості досить популярна, а перспективи подальшого вивчення є широкими в різних прикладних галузях психології. Поняття феномену суверенного психологічного простору є перспективним для організації конкретних досліджень щодо розкриття компонентів ментального рівня становлення особистості в онтогенетичному аспекті, а також розроблення психокорекційних програм із забезпечення й позитивної трансформації особистісного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вернік О. Життєдіяльність особистості як предмет психологічного дослідження. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Том VII : Екологічна психологія. Вип. 36. С. 93–102.
2. Гаврилюк І. Особистісно-адаптаційні предиктори суверенності психологічного простору студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Луцьк, 2019. 160 с.
3. Гончаренко Ю. Соціально-психологічні особливості якості життєвого простору особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. Т. 7. Вип. 41. С. 108–116.
4. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
5. Завгородня О. Питання збереження психологічного здоров'я: визначення, критерії, умови збереження. *Вісник Академії педагогічних наук України. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2006. № 3. С. 87–95.
6. Коширець В. Особистісний простір як умова соціальної адаптації: теоретичні конструкції аналізу. *Вісник Чернігівського національного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2010. Вип. 82. Т. 1. С. 267–270.
7. Пісоцький В., Горянська А. Психічний розвиток особистості в онтогенезі : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2019. 144 с.
8. Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості : монографія / Ю. Швалб, О. Вернік та ін. ; за ред. Ю. Швалба. Київ : Педагогічна думка, 2015. 216 с.

9. Швалб Ю. Функції уяви у просторі життя особистості. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 330–334.

10. Швалб Ю. Особистість як суб'єкт соціальної взаємодії. *Розвивальний потенціал сучасної*

соціальної роботи: методологія та технології : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15–16 березня 2018 р. / за ред. Ю. Швалба. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 245–247.

11. Maslow A. *Toward a Psychology of Being*. 2nd ed. New York, 1968. 240 p.